

סיפורה של החמצה: ביקורו הנשכח של ה"קייזר" בארץ הקודש

חזי אשר

בספטמבר 2004, ערב ראש השנה תשס"ה, הייתה אמורה אלופת גרמניה, קבוצת באיירן מינכן, לשחק בישראל נגד מכבי תל אביב. רבים משחקני הקבוצה הגרמנית חששו להגיע לישראל עקב המצב הביטחוני ששרר אז (האינתיפאדה השנייה), אך פרנץ בקנבאואר, נשיא המועדון ושחקן העבר המפורסם ביותר של הכדורגל הגרמני בכל הזמנים, אמר בריאיון שהעניק לעיתון הארץ כי "לדעתו, על מקצוענים לשחק איפה שאומרים להם". בקנבאואר הוסיף כי "מישראל הוא זוכר משחק ב-1987, את 'יד ושם' (מרשים ומעורר למחשבה, ממליץ לשחקנים להגיע לשם) ואת מוטל'ה שפיגלר"¹.

ביקור ב-1987? האומנם היה זה ביקורו הראשון של "הקייזר" בישראל? בגרם המדרגות המוביל לאולמות 1 ו-2 בסינמטק תל אביב, בין הצילומים הרבים של הצלם יוני המנחם מהפקות סרטים בישראל, תלויים שני תצלומי סטילס של אושיות תרבות ישראליות – גאולה נוני ויוסי בנאי – יחד עם בקנבאואר, עם כיתוב שמציין את שמותיהם ואת שם הסרט ליברו משנת 1973.

פרנץ בקנבאואר לצידה של גאולה נוני. משמאל בחולצה הכחולה – יצחק שום (צילום: יוני המנחם)

אם כן, אחד מגדולי הכדורגלנים בכל הזמנים ביקר בישראל בשיא תהילתו ואף הצטלם כאן לסרט, אך אין אזכור לסרט או לביקור במאמרים הרבים שנכתבו בתקשורת הספורט הישראלית על בקנבאואר בעשורים האחרונים. הסרט לא הוזכר אף בטורי הפרידה שפורסמו בכל אמצעי תקשורת ישראלי, כולל פוסטים וציוצים אישיים, כשהשחקן הלך לעולמו זה לא כבר (בינואר 2024). חיפוש בעברית באמצעות המילים "ליברו" ו"סרט" באתר הסרטים המקוון יוטיוב (YouTube) העלה קליפ של הזמרת מיכל טל שבו היא שרה את השיר "הכותל", שיר ישראלי פטריוטי שנכתב מייד לאחר מלחמת ששת הימים, כשעל רקע שירתה נראה בקנבאואר נופש באילת ובים המלח ואף מבקר בכותל המערבי (ברקע המילים "עמד הצנחן מול הכותל"), ולסיום נראה שמואל רודנסקי רוחץ בים ושורק "לו הייתי רוטשילד".² בחיפוש במאגרי תצלומים באינטרנט עולים תצלומים שבהם נראה בקנבאואר חובש כיפה ככותל וחותר למעריצים ישראלים. כיצד יכול היה ביקור שהניב תמונות כאלה לשקוע בתהום הנשייה, במיוחד בישראל, שכה משוועת כיום להכרה ולהזדהות? ומדוע בקנבאואר עצמו העדיף "לשכוח" את קיומו של ביקור זה?³

במאמר זה אני מתחקה אחר השכחה הקולקטיבית של הסרט ליברו בישראל ושל ביקורו של בקנבאואר ב-1973 בישראל, עוסק בזיכרון קולקטיבי ובהשכחה קולקטיבית ובוחן אם יש קשר בין שכחת הסרט והביקור ובין התמיכה הכמעט בלתי מסויגת של תקשורת הספורט ושל ישראלים בכלל בנבחרת הולנד במשחקה מול גרמניה בגמר גביע העולם ב-1974. המאמר מגולל את סיפורו של הסרט, את הסיקור העיתונאי של ביקורו של בקנבאואר ואת הזיכרון (או היעדרו) של ביקור זה כיום. ההשוואה תיעשה מול ה"נמסיס" של בקנבאואר ולימים חברו הטוב, יוהאן קרויף, קפטן נבחרת הולנד ב-1974. ייבחנו סוכני הזיכרון בישראל בשנות השבעים וכיום, השפעת טבח הספורטאים במינכן ומלחמת יום הכיפורים על תפיסת הציבור הישראלי את נבחרת הולנד וגרמניה המערבית ב-1974 וה"ניכוס" של הולנד על ידי ישראל לעומת הניכור כלפי גרמניה. כמו כן ייבחן היקף הסיקור של עיתונות הספורט בשנות השבעים לעומת ימינו, הדימוי הציבורי של בקנבאואר ושל קרויף והשפעתו על האופן שבו הם זכורים ברחבי העולם ובייחוד בישראל.

שכחה קולקטיבית לעומת זיכרון קולקטיבי

במחקרים הדנים בזיכרון קולקטיבי, המשותף לכלל החברה, יש תפקיד חשוב לשכחה קולקטיבית, כלומר למה שנותר "מחוץ לתמונה". הכוונה לפרטים ש"נשכחו" או שהידע בהם הוא נחלתם של מומחים בתחום או של חובבים מושבעים. ההפרדה בין מה שנחרט בזיכרון הקולקטיבי ובין מה שנשכח נובעת לא פעם ממימוש עצמח בזיכרון הקולקטיבי, כאשר שכחה של פרט מעצימה אותו. כך, למשל, השקתה של אוניית הפאר "אולימפיק" ב-1911 משכה תשומת לב רבה יותר מזו שזכתה לה השקת האונייה אחות הצעירה יותר,

"טיטניק", ב־1912. לאחר טביעתה של ה"טיטניק" בהפלגת הבכורה שלה היא הייתה לאונייה המפורסמת ביותר בהיסטוריה בעוד "אולימפיק" נשכחה, בעיקר משום שזכרה הפריע למיתוס שה"טיטניק" הייתה יחידה במינה.⁴ בדומה לכך המיתוס על וינסטון צ'רצ'יל כמנהיג הגדול של העם הבריטי במלחמת העולם השנייה דחק את הזיכרון על כישלוננו במערכה על גליפולי במלחמת העולם הראשונה.⁵ לפעמים נשמט מהזיכרון הקולקטיבי פרט שאינו הולם את הדימוי של אישיות מפורסמת שהציבור מעדיף לזכור. נשיא ארצות הברית לשעבר, ריצ'רד ניקסון, זכור היום באופן כמעט בלעדי בהקשר לפרשת ווטרגייט שבה הוכח כי היה מעורב בפעולות בלתי חוקיות שנקטו אנשי ממשלו נגד מחאת הדמוקרטים על המלחמה בווייטנאם. פרשה זו, שהביאה לפרישתו של ניקסון מכהונתו, הנשיא הראשון והיחיד עד היום בארצות הברית, שפרש לפני תום כהונתו, השכיחה את ניצחונו הסוחף וחסר התקדים בבחירות ב־1972.⁶

סיבה נוספת לשכחה קולקטיבית היא יכולתם של אדם או של מדינה להשפיע על האופן שבו נחקקים דברים בזיכרון. הקלישאה ש"ההיסטוריה נכתבת על ידי המנצחים" מוכחת כנכונה, למשל בדרך שבה דמותו של הפילדמרשל הבריטי ברנרד מונטגומרי מתקשרת לקרב ההרואי באל־עלמיין, שבו הדפו הכוחות הבריטיים בפיקודו את כוחותיו של המצביא הגרמני ארווין רומל במלחמת העולם השנייה ולמעשה מנעו ממנו את כיבושה של ארץ ישראל. עם זאת נשכח מקומו המכריע של מונטגומרי בתכנון מבצע "מרקט גרדן", אחד המבצעים הכושלים ביותר במלחמת העולם השנייה, ובהוצאתו לפועל.⁷ בהקשר זה יש ייחוד לנבחרת הכדורגל של גרמניה המערבית משום שהיא הייתה בצד המנצח בשני הטורנירים הראשונים שבהם זכתה באלופות העולם, ב־1954 וב־1974, אך ייצגה מדינה שנמנתה עם הצד המפסיד במלחמת העולם השנייה ותדמיתה הייתה שלילית. זהו אחד הגורמים לכך שבאופן נדיר זוכרים בשני הטורנירים האלה את הנבחרת שנוצחה בגמר (בלשון הכדורגלנים, "הסגן של בר כוכבא") והנבחרת הגרמנית נחשבת למי שגזלה את הניצחון בגלל טעויות שיפוט או גורם בלתי הוגן אחר.⁸

כאשר התחלתי לבחון את שכחת ביקורו של בקנבאואר והסרט ליברו בישראל, הנחתי שיש כמה הסברים לכך. האחד היה שבישראל נשכח הביקור מכיוון שהיה כרוך בהפקת הסרט שנכשל, וכתבי הספורט בישראל העדיפו לא להביך את בקנבאואר. הסבר אחר היה שהביקור והסרט נשכחו משום שכל אזכור של קשר מיוחד בין בקנבאואר לישראל לא התאים למיתוס שמ־1974 טיפח בישראל אהדה גורפת להולנדים ובעיקר ליוהאן קרויף. הסבר שלישי היה שבגלל דלותה של תקשורת הספורט הישראלית באותה תקופה, הביקור לא סוקר בהרחבה (או לא סוקר כלל) ואיש לא התעניין בסרט. במאמר מפורטות מסקנותי שלמדתי במהלך כתיבתו.

סיפורו של הסרט "ליברו"

למרות כישלוננו הצורב של ליברו, הסרט לא נשכח (או הושכח) בגרמניה, כפי שטענו רבים,⁹ והוא אף זמין כיום לצפייה ביו טיוב.¹⁰ דווקא משום כך בולטת יותר ה"שכחה" של ביקורו של בקנבאואר בישראל ב-1973. בביוגרפיה של טורסטן קרנר שיצאה לאור ב-2006 ואושרה בידי בקנבאואר, מצוינות הנסיבות ליצירת הסרט וכישלוננו הקופתי והביקורתי, ללא פרטים נוספים, ונכתב כי "בקנבאואר לא נפגע מהמסע החטוף הזה שערך לעולם הסרטים, אך הבמאי ויקר נקלע למשבר קשה. הוא נפגע מהביקורות הקטלניות ולא קיבל הזמנות נוספות". הסופר הוסיף כי בקנבאואר "יצר קשר באופן סדיר עם ויקר וניסה לעודד אותו, באומרו שהוא עצמו לא כל כך לקח את זה ללב, מכיוון שהוא באמת אהב את הסרט".¹¹ ב-2010 יצאה מהדורה חגיגית של הסרט לרגל יום הולדתו ה-65 של בקנבאואר, עם תצלומו על העטיפה.¹² כיום היחס לסרט זה סלחני יותר, וכפי שנכתב באתר הגרמני bad movies, "למרות כל חסרונותיו זוהי קפסולת זמן הכוללת תובנות רבות על הזמן שבו הכדורגל, אם תרצו, איבר את 'תמימותו' והפך לאט למחזה המסחרי המוצג בפנינו מדי יום [...] אולי הוא שווה צפייה יותר לחובבי סרטים שאינם מוצלחים מאשר לאוהדי כדורגל".¹³

למרות זאת גם בביוגרפיה של בקנבאואר שפרסם הפובליציסט וסופר הספורט הגרמני אולריך הס ב-2023, שבה אינו חוסך את ביקורתו ואף מקדיש ארבעה עמודים לכישלוננו של הסרט ליברו וליחסו האוהד של בקנבאואר לסרט, לא נזכר ביקורו בישראל. בתצלומים מחייו של שחקן ומאמן העבר הגרמני שפורסמו למוחרת מותו, ואשר כוללים תמונה שלו טובל בים המלח לבר או עם אשתו דאז, ברייטי, וילדיו, לא נזכרות נסיבות צילום התמונה.¹⁴ באתר סוכנות התמונות שבה מוצע למכירה תצלום של בקנבאואר עם אשתו וילדיו בים המלח אמנם כתוב כי התצלום הוא מהפגרה שבין עונת 1973 לעונת 1974, אך מילות המפתח הן "חופשה" ו"חופשה משפחתית".¹⁵ יתר על כן, סופר הספורט הגרמני הנודע והפורח מאוד דיטריך שולצה מרמלינג, שכתב ספרים רבים על הכדורגל הגרמני, על קרויף ועל בקנבאואר, ולאחרונה אף פרסם ספר על טורניר גביע העולם 1974 והאירועים שקדמו לו,¹⁶ ציין בהתכתבות עמי כי לא ידע כלל על ביקורו של בקנבאואר בישראל ב-1973,¹⁷ אף שספרו החדש כולל פירוט של כל האירועים הקשורים לכדורגל הגרמני וההולנדי ולפוליטיקה הגרמנית בחודש יוני 1973.¹⁸

ההיעלמות מן הזיכרון של ביקור בקנבאואר בישראל ב-1973

בכל מדינה מודגשת כמעט תמיד נקודת המבט המקומית על אירועים בה, והנפח שלהם שונה לחלוטין מזה שהם זכו לו בקהילה העולמית. כך, למשל, אירוע שלא התקיים – בואם של הביטלס לישראל ב-1965, שהשלטונות בישראל סירבו לאשר – היה למיתולוגי וזכור היטב לחובבי מוזיקה בישראל אך כמעט ואינו מוכר בעולם.¹⁹ הדברים אמורים גם על תקשורת הספורט, כאשר ניצחון חד-פעמי על מעצמת ספורט זכור במדינה

פרנץ בקנבאואר לצד יוסי בנאי ובנו יובל בפגישה מקרית במגרש אימונים באילת (צילום: יוני המנחם)

המנצחת שנים רבות לאחר שנשכח בעולם כולו, כפי שקרה לניצחונה של אוסטריה על גרמניה בקורדובה שבארגנטינה בגביע העולם ב-1978 או לניצחונה של ישראל על צרפת במוקדמות גביע העולם ב-1993.²⁰ על רקע זה כולטת ותמוהה השכחה הקולקטיבית של ביקור "הקייזר" בישראל ב-1973. אמנם היה זה ביקור פרטי, בשונה מביקוריהם של פלה (1961) ויוהאן קרויף (1967) בישראל עם קבוצותיהם, אבל הסיפור הפיקנטי צוין, גם אם כקוריוז, רק פעם אחת בחמישים השנים האחרונות: היה זה ב-2018, כאשר המוזיקאי יובל בנאי העלה לפני שנים מספר פוסט לאינסטגרם עם תצלום שלו כילד לצד אביו, יוסי בנאי, יחד עם בקנבאואר בעת צילומי הסרט, תצלום המוצג בסינמטק תל אביב.²¹ שיחות והתכתבויות עם אנשים בעלי ידע אנציקלופדי בספורט ובקולנוע, כגון כתיבי הספורט עוזי דן ודני דבורין ומבקרי הסרטים מאיר שניצר ואבנר שביט, ניכר חוסר ידיעה (או זיכרון, במקרה של דבורין) על ביקורו של בקנבאואר בישראל ב-1973 ועל הסרט. גם שיחה עם הזמרת מיכל טל על השתתפותה בסרט ליברו מחזקת את התפיסה כי הסרט נשכח בישראל. טל יספרה: "לא ידעתי שבעיתונות הספורט לא מכירים את הסיפור על ביקורו של בקנבאואר בישראל ועל הסרט בכיכובו. גם כשפורסם אז במעריב על נסיעתי הקרובה לגרמניה כדי להצטלם לסרט, וגם לאחר שהופיעה הידיעה היחידה בעיתונות הספורט בישראלית על ביקורי בגרמניה – ידיעה בעיתון להיטון (14 בספטמבר 1973) שלוותה בתצלום משותף שלי ושל בקנבאואר – מעולם לא פנו אליי עיתונאי ספורט כדי שאספר על הקשר שלי עם בקנבאואר".²² על השתתפותה בסרט סיפרה מיכל טל:

בקנבאואר ביקר בישראל והצטלם במספר אתרים בארץ לטרטו, והרעיון היה שהביקור שלו בישראל יוקרן כדמיון העולה בראשו בזמן שהוא צופה בהופעה של זמרת ישראלית במינכן. בעלילה של הסרט השחקן חווה משברים בחייו, כולל שריקות בוז מהקהל ופציעה, ואז הוא מדמיין כיצד ביקור בישראל יכול לטלטל לחובה את חייו. מפיקי הסרט חשבו על דליה לביא, שהייתה אז כוכבת גדולה בגרמניה, אבל אז הם בילו במועדון בירושלים ולאחר שראו אותי שרה, בקנבאואר החליט שהוא רוצה אותי. אין לי מושג מי מאנשי הצוות הישראלי של בקנבאואר בחר דווקא בשיר 'הכותל', שאפילו לא היה חלק מהרפרטואר שלי, כשיר שיושר בסרט. טסתי למינכן בספטמבר 1973 ושרתי שם את השיר בעברית. בנוסף לשיר 'הכותל' הקלטתי שני שירים נוספים בשפה הגרמנית, אחד מהם היה למנגינה של 'הכותל' ונקרא 'כחיפה השמש תמיד זורחת', וזו הייתה גרסת השיר שהציגו בגרמניה.²³ כמו כן הוזמנתי והגעתי לפרמיירה של הסרט, שהתקיימה בגרמניה בנובמבר 1973.²⁴

האם כישלון הסרט בגרמניה והעובדה שלא הפך לטרט פולחן כמו הסרט חולצה מספר 14 על קרויף הם שגרמו להשכחתו גם בישראל? או שמא עיתוי הצגת הבכורה של הסרט, נובמבר 1973, זמן קצר לאחר מלחמת יום כיפור? מיכל טל סבורה כי "עיתוי הפרמיירה והעובדה שהסרט דובר גרמנית והופץ רק בגרמניה הם כנראה הסיבה לכך שדבר יציאתו של הסרט לאקרנים לא התפרסם בישראל, אף על פי שבקליפ של השיר 'הכותל' ששרתי רואים תמונות מרשימות מאוד של בקנבאואר בכותל ושל השחקן ומשפחתו מבלים בישראל".²⁵

עד כמה סוקר ביקורו של בקנבאואר בישראל בזמן אמת? הייתכן שביקור של אישיות בדרג כזה "חמק מתחת לרדאר"? בחיפוש בארכיון העיתונות הישראלית עולה כי ביקורו של בקנבאואר בישראל תועד בזמן אמת. כתב הספורט הבכיר של העיתון ידיעות אחרונות, רפאל נאה, נמנה עם העיתונאים הישראלים הרבים שסיקרו את נחיתתו של כוכב העל הגרמני בלוד.

בשיחה ובהתכתבות עם יוני המנחם, צלם הסטילס של ליברו ששני תצלומיו המוצגים בסינמטק תל אביב משמשים היום כמזכרת פומבית כמעט יחידה לקיומו של הסרט בישראל, עולה כי לא זו בלבד שביקורו של בקנבאואר לא הוצנע אלא שגם נכחו בו, והצטלמו למזכרת, כל שחקני נבחרת ישראל בכדורגל באותה תקופה וכן כתבי ספורט רבים, כולל נאה עצמו.

"במהלך הצילומים לא היו כתבי ספורט, אבל התקיימו מספר מסיבות עיתונאים שהגיעו אליהן שחקנים ישראלים, כמו גאולה נוני ויוסי בנאי, שלא הופיעו בסרט. למעשה יוסי בנאי צולם במקרה. הוא היה באילת במגרש כדורגל, וכשבאנו לצלם את בקנבאואר במגרש הזה הוא הצטלם לצידו", סיפר המנחם. "הקשר עם גאולה נוני נוצר דרך מפיק הסרט הזה, מרסל ואנג, שגר בווינה שבה התגוררה אז גם נוני. השחקן הישראלי היחיד שהופיע בסרט היה שמואל רודנסקי, כפי שנראה בתמונה שצילמתי".

רפאל נאה מראיין את פרנץ בקנבאואר, כשבין שניהם מרסל וונג, מפיק הסרט ליברו (צילום: יוני המנחם)

המנחם הוסיף: "כל שחקני נבחרת ישראל, שמאמנה אז היה דוד שווייצר, באו להצטלם עם בקנבאואר כשהיינו במלון גני שולמית באשקלון, וכמו כן נכחו שם מאמן הנבחרת לשעבר עמנואל שפר, יליד גרמניה שרחש כבוד עצום לבקנבאואר, ועיתונאי ספורט כמו משה לרר ורפאל נאה".

אברהם לב, בלם הנבחרת, סיפר: "קיבלנו הודעה מההתאחדות שעלינו להגיע לקבלת פנים שנערכת לפרנץ בקנבאואר, והתייצבנו במשרדי ההתאחדות כדי לנסוע יחד באוטובוס למלון גני שולמית באשקלון. לא ידענו שבקנבאואר הגיע לישראל לצורך צילום סרט עליו"²⁶ יצחק ויסוקר, שוער נבחרת ישראל, הוסיף:

הוזמנו כל שחקני הנבחרת ומאמנה, דוד שווייצר, יחד עם עמנואל שפר ורבים אחרים למסיבת עיתונאים שנערכה בשבת במלון גני שולמית אשקלון. את האירוע ארגנה מכבי תל אביב, שאביו של אחד משחקניה היה מנהל רשת המלונות. בשנות השבעים היה לנו קשר הדוק עם הכדורגל הגרמני, בזכות עמנואל שפר, אבל הקשר

פרנץ בקנבאואר ואשתו דאז בריגיט עם שמואל רודנסקי, המופיע בסרט כשהוא רוחץ בים (צילום: יוני המנחם)

היה בעיקר עם בורוסיה מינשנגלדבך ששפר היה מיודד עם מאמנה הנס וייסוויילר.²⁷ מאז נסענו לא פעם לגרמניה ושיחקנו נגד כוכבי ענק כמו ברטי פוגטס וגינטר נצר. עם זאת, מעולם לא נרקמו קשרים אישיים בינינו לבין השחקנים הגרמנים. זו הייתה תקופה שבה עדיין חיו בישראל ניצולי שואה רבים והיחס של גרמניה לישראל היה מתגונן ומפייס. בנוסף, באותם ימים רוב השחקנים הגרמנים לא דיברו כל שפה אחרת פרט לגרמנית. גם בביקורו של בקנבאואר אני אמנם מצולם איתו אך לא דיברנו ולו מילה אחת. בקנבאואר היה דמות שמביטים עליה מרחוק, בהערצה, ואני יכול לומר אותו דבר גם בנוגע לקרויף ששיחקנו נגדו בדצמבר 1967. יש להבין שבאותו זמן לא נחשפנו לכדורגל מחו"ל ולא הבנו עד כמה מדובר בכוכבי על עולמיים. אפילו כשהתכוננו למשחק נגד איטליה בטורניר גביע העולם ב־1970 לא היה לנו באמת מושג מול מי אנחנו משחקים. ובאשר לשכחת 'הקשר הישראלי' של בקנבאואר, אני מתאר לעצמי שהדבר נבע מכך שהוא היה גרמני ולכן מראש נטינו פחות להזדהות אתו ועם נבחרתו.²⁸

בקנבאואר עם שחקני נבחרת ישראל ומאמן הנבחרת, דוד שוויצר, במלון גני שולמית באשקלון (צילום: יוני המנחם)

כתב הספורט הבכיר, רון עמיקם, חיזק את ההשערה הזאת: "מדובר בתקופה שבה רבים עדיין החרימו כל מה שקשור לגרמניה. כאשר רובי ריבלין, לימים נשיא המדינה, היה יו"ר בית"ר ירושלים, הוא סירב בתוקף לאשר קיום של מחנות אימונים על אדמת גרמניה. גם ברמה הלאומית נבחרת גרמניה המערבית ביקרה בישראל רק ב-1987".²⁹ שבועיים בלבד לפני ביקורו של בקנבאואר בישראל, ב-7 ביוני 1973, נחת בלוד וילי ברנדט לביקור ראשון של קנצלר גרמניה המערבית בישראל. מתוך כבוד לניצולי השואה השתיקו שדרי הרדיו והטלוויזיה בישראל את המשדרים כאשר התזמורת בנמל התעופה ניגנה את ההמנון הגרמני.³⁰

תפקידה של תקשורת הספורט הישראלית בשכחת הביקור

כיום, בימי "הכפר הגלובלי", האינטרנט והרשתות החברתיות, קשה לחשוב על ניתוק וחוסר עניין בין התקשורת הישראלית לאירועים בחו"ל, אך בשנות השבעים הוקדש בעיתונות היומית מקום קטן לתרבות הפופולרית בכלל ולידיעות ספורט בפרט, ולא היה עניין רב באירועים שמחוץ לגבולות ישראל. בתחום הקולנוע, שבו ב-1972 רשמה ישראל הישג כפול עם מועמדותו של חיים טופול לאוסקר על הופעתו בסרט **על הגג** ומועמדותו של הסרט **השוטר אזולאי** לאוסקר בקטגוריית הסרט הזר, התקבלו ידיעות אלה בחוסר עניין מוחלט מצד התקשורת המקומית.³¹ לכן הגיוני שבאותם ימים ביקור פרטי בישראל של כוכב ספורט בסדר הגודל של פרנץ בקנבאואר לא הצדיק מעקב צמוד מעבר למסיבת העיתונאים שאורגנה על ידי מכבי תל אביב ונבחרת ישראל באשקלון, וגם לא יצירת קשר עם מיכל טל שהשתתפה בסרט. כך, ככל הנראה, החמיצה תקשורת

יצחק ויסקר עם שמואל רודנסקי ובקנבאואר (צילום: יוני המנחם)

הספורט בישראל את הידיעה כי מעבר לצילומים באילת ובאשקלון, שהיו מטרתו המוצהרת של הביקור של בקנבאואר במדינה, הצטלם השחקן גם בים המלח ובירושלים. מי בחר בשיר "הכותל", על המסר הפרו־ישראלי שבו, ללוות את התצלומים מישראל? האם הבחירה לצלם גם בים המלח ובירושלים הייתה ספונטנית או מתוכננת? כיום תצלום של כוכב כדורגל עולמי – גם מהדרג השני והשלישי – חובש כיפה בכותל³² היה ללא ספק מפאר את מוספי הספורט בישראל ואף מככב בעמודים הראשיים, אך באותם ימים הביקור עבר ונשכח. לדברי רון עמיקם,

עיתונאות הספורט באותם ימים, והעיתונאות הישראלית בכלל, היו אז מגויסות וממושמות. הקונספט של תחקירי עומק היה זר לעיתונות, פרט לכתב העת העולם הזה שפנה לדרך זו כדי ליצור סיפורים סנסציוניים שימכרו היטב. באותם זמנים הספורטאים בישראל לא היו 'סלברטיס' כמו היום, לא הסתובבו במקומות של הבוהמה, וסיקורי ספורט לא נחשבו לחלק מסיפורי הרכילות. הציבור הישראלי נחשף כמעט רק לכדורגל אנגלי, העריץ את פלה וב-1967 נחשף לקרויף, אבל לא צפה בכדורגל גרמני. בנוסף, אליפות אירופה ב-1972 שבה זכתה גרמניה המערבית לא שודרה בישראל, כך שבקנבאואר עדיין לא היה ממש מוכר בישראל ב-1973. הציבור הישראלי נחשף מאוד לג'ינטר נצר וברטי פוגטס, ששיחקו יחד עם בקנבאואר בנבחרת גרמניה והיו שחקני בורוסיה מינשנגלדרכ שהרבתה לבקר בישראל, אבל לא לפרנץ בקנבאואר.³³

בהקשר זה אציין כי חמישה ימים בלבד לפני בואו של בקנבאואר לישראל, ב-15 ביוני 1973, נודע על מעברו של ג'ינטר נצר לריאל מדריד, ודמותו של נצר האפילה במידה רבה על זו של בקנבאואר. רפאל נאה אף שאל את בקנבאואר אם גם הוא מתעתד לשחק בספרד. עמיקם הוסיף:

החשיפה הגדולה לדמותו הייתה בגמר גביע העולם ב־1974, כשאז הוא נחשף כ'איש הרע' שגזל את הגביע מידי יקיר האומה הישראלית יוהאן קרויף. רק כאשר גיורא שפיגל החל למלא את תפקיד הליברו בשטרסבורג, וכמידה רבה בהרכה לאחר שאבי כהן ז"ל הפך לליברו במכבי ת"א ב־1977 והחלו לערוך השוואות בינו לכיין בקנבאואר, הפכה דמותו של פרנץ בקנבאואר ללגיטימית יותר בקרב הקהל הישראלי.³⁴

האהדה הישראלית לנבחרת הולנד ולקרויף

"זה לא היה רק גרמניה המכוערת – ולטעמנו, עוד לא אחרת בכלל – נגד הולנד היפה; זה לא היה רק ההולנדים ידידי ישראל, שרכבו על אופניים בעיצומו של חרם הנפט לאחר מלחמת יום כיפור, שהתמודדו נגד אלה שאצלם נעשו זוועות רק שנתיים קודם לכן באולימפיאדה; זה היה גם יוהאן קרויף".³⁵

בשנות החמישים של המאה הקודמת כתב הסטיריקן הישראלי אפרים קישון את המערכון "אופסייד סטורי" על משפט שנערך לאוהד כדורגל שהתפרע בזמן משחק. במערכון מביע השופט בבית הדין את כעסו על האוהד שאינו מקפיד בכבודו, ותוהה לאן הגיע הנוער שבמקום לעשות עם עצמו משהו מועיל אדם צעיר לומד בעל פה את הרכב הנבחרת ההונגרית, הנבחרת הנערצת בעולם בחצי הראשון של שנות החמישים, שלשברון לכם של רבים הפסידה בגמר גביע העולם ב־1954 3:2 לגרמניה המערבית. ב־1975, כשיוסי בנאי עיבד את המערכון ועדכן את שפתו, עודכן גם אזכור הרכבה של הנבחרת ההונגרית לזה של נבחרת אגדית אחרת שהפסידה לגרמניה המערבית בגמר טורניר הגביע העולמי, נבחרת הולנד 1974.³⁶ נראה שלא הייתה כלל שאלה איזה הרכב ישנן חובב כדורגל ישראלי, שכן ההזדהות עם נבחרת הולנד בקרב היהודים בישראל של אותם ימים הייתה כמעט מוחלטת. כפי שכתב אבינעם פורת מידיעות אחרונות, במחוזותינו במזרח התיכון, העדפת האוהדים הייתה לערך 2:98 להולנד. קודם כל מפני שהיה מקובל שרוב ההולנדים הצילו יהודים מציפורני הנאצים, שנית ומקצועית: גרמניה נחשבה כמכונה אוטומטית שתמיד תיתן מה שמצפים ממנה, והולנד לעומתה הייתה רחוב ההפתעות. עם כל הכבוד לקייזר פרנץ בקנבאואר, הליברו המדהים של גרמניה, יוהאן קרויף, סימל את החן והמפתיע בהצגה. קרויף הוכשל לפנדל כבר בדקה הראשונה אבל המכונה הגרמנית של הלמוט שן חפרה וחפרה כדרכה עד שמצאה את התעלה ל־2:1. בארץ קיבלו את התוצאה בכאב רב.³⁷

הכאב על הפסדה של הולנד בגמר 1974 מוזכר עדיין כיום – כמעט חמישים שנה מאז אותו משחק גמר – גם על ידי אנשים שאינם חובבי כדורגל בדרך כלל, ומצוין לא פעם כהמשך כמעט ישיר לשברון הלב הישראלי במלחמת יום כיפור שבה תמכה הולנד בישראל.³⁸ הוא גם נקודת ציון חשובה בחייהם של רבים מכתבי הספורט המובילים בישראל, כגון עוזי דן ונדב יעקבי, שגדלו על מיתוס הולנד 1974 ועל הסרט חולצה מספר 14, ומשפיע עד היום על האופן שבו נתפס בישראל קרויף לעומת בקנבאואר.

כשהולנד העפילה שוב למשחק הגמר בגביע העולם ב-2010 תיאר יעקבי כיצד חווה בילדותו את גמר 1974 וסיכם במילים: "תשאלו מאות מיליוני צופים ברחבי העולם, שישבו מול המסך והזילו דמעה יחד עם וים ואן הנחם. כולל ילד אחד בן 13 וחצי, בסלון שבקומה השנייה ברחוב גרשום ברמת גן".³⁹ המאמר עצמו רצוף מיתוסים על משחק הגמר ב-1974 (בעיטת העונשין המפוקפקת לטובת גרמניה, הבלם הגרמני ה"קומוניסט" פאול ברייטנר, המשחק החד-צדדי במחצית השנייה שבה הולנד תקפה בחמת זעם ועוד), שהוזמו שש שנים קודם לכן בספר שפרסם אווקה קוק בשפה ההולנדית.⁴⁰ אך כפי שכתב סיימון קופר, לא רבים יכולים לכרוך את הדברים שמפיצים ההולנדים על עצמם.⁴¹ לעומת זאת, כשבקנבאואר הלך לעולמו כתב עליו יעקובי בגישה המבטאת כבוד והערכה רבים אך ללא נימה אישית.⁴² הזדהות גורפת עם קרויף ניכרה גם בכתיבתם של כתבי ספורט ישראלים אחרים, בין שדובר במי שטורניר 1974 עיצב את ילדותם, כגון אייל לוי ("בשבילנו הולנד הייתה נטו קרויף וככל שגביע העולם התקדם לקראת שלביו המכריעים, זה הפך למאבק בין בני האור, ההולנדים, לבני החושך, הגרמנים, יימח שמם וזכרם. מדינה שלמה דיברה הולנדית, חשבה הולנדית ובערב חלמה שהיא יוהאן קרויף"),⁴³ או באנשים שכבר היו בוגרים באותו זמן, כמו אבי מלר ("יוהאן קרויף אחראי במידה רבה לאהבה הצברית לכל מה שהוא הולנדי. הרומן הישראלי הסוער הזה לא יכול היה להתקיים ללא השפעתו המגנטית הנצחית של מספר 14. כבודה של אנה פרנק מונח במקומה, אבל היא לא מתקרבת למקום הראשון בטבלה").⁴⁴ קרויף עצמו היה מודע לאהדה העצומה לנבחרתו בישראל ואמר לכתב הטלוויזיה הישראלית, זמן קצר לפני משחק הגמר: "אנחנו משחקים גם עבור שלושת מיליון אוהדינו בישראל".⁴⁵ ואכן, לאחר שבטורניר גביע העולם ב-1970, הראשון והיחיד עד כה שאליו העפילה נבחרת ישראל, עקבו תושבי המדינה אחר נבחרתם הלאומית ששיחקה במקסיקו, אימצה ישראל ב-1974 בלב שלם את הולנד כ"נבחרת שלנו".⁴⁶

חובבי כדורגל ותיקים בישראל נכבשו בקסמו של קרויף שנים רבות לפני אותו טורניר, עוד בביקורה של אייאקס אמסטרדם בישראל בדצמבר 1967 למשחק ידידותי עם נבחרת ישראל. דני דבורין סיפר כי "אייאקס אמסטרדם הייתה אז מאוד לא מוכרת לקהל הכדורגל בארץ. היא הביסה את נבחרת ישראל 6:1, כשקרויף מבקיע שני שערים ומלהטט במגרש כרצונו. תמיד זוכרים את החלוצים הגדולים, את מבקיעי השערים, אבל פה היה מדובר במשהו אחר. ממש לא האמנתי למראה עיניי; מעולם לא ראיתי אמן כדורגל כמו קרויף. הוא ובקנבאואר דמו מאוד בכך ששניהם ניחנו באצילות ובקלילות, ועשו מהלכי כדורגל מופלאים שנראו קלים מאוד".⁴⁷ עם זאת, רוב הצופים הישראלים אהרו את הולנד כי היא שילמה מחיר כבד על תמיכתה בישראל במלחמת יום כיפור ושיחקה נגד גרמניה, והתחושה של הולנדים רבים לאחר גמר טורניר 1974 שלפיה הולנד "נשדרה" על ידי הגרמנים קנתה לה אחיזה גם בישראל.

יוהאן קרויף, יותר מכל לא־יהודי אחר, זכה בישראל למעמד מיוחד שנים רבות לפני שבנו, ז'ורדי, הגיע לישראל לכהן כמנהלה הספורטיבי של קבוצת הכדורגל של מכבי ת"א, תפקיד שמילא בשנים 2013 עד 2018. בעוד שטבח הספורטאים הישראליים במינכן הגביר את האיבה לגרמניה בישראל וקושר שוב את מינכן, עירו של בקנבאוואר, להרג יהודים על אדמת גרמניה, היה קרויף אחד ממובילי מסע גיוס הכספים לבניית מרכז סיוף לנוער ליד תל אביב – יוזמה שהחלה בה אנקי שפיצר, אלמנתו של מאמן הסיף אנדריי שפיצר, אחד מי"א החללים בטבח.⁴⁸ היחס הישראלי המיוחד לקרויף נמשך עשורים רבים לאחר אותו משחק גמר ב־1974. קרויף כתב במשך שנים טור לעיתון ידיעות אחרונות, ובזמן התקפות הטילים של עיראק על ישראל במלחמת המפרץ הראשונה בוצעה פריצה לחדשות כדי לבשר על ניתוח לב לקרויף.⁴⁹ בספרו אייאקס, הולנד והמלחמה ציטט סיימון קופר את פרשן הספורט שגיא כהן שאמר בשנת 1999 כי "בישראל נתפס יוהאן קרויף כאיש שהציל את אנה פרנק" וכן "לו הקים קרויף מפלגה בישראל היו מובטחים לו שניים־שלושה מנדטים". סביר להניח שהולנד בכלל וקרויף בפרט תפסו מקום כה חשוב גם משום שאלפים בישראל גדלו על אזכורים בתרבות הפופולרית, כגון במערכון "אופסייד סטורי" של הגשש החיוור או במערכון בתכנית הסטירית בטלוויזיה ניקוי ראש בשנות השבעים, שכלל "תחקיר" אשר לפיו יוהאן קרויף הוא יהודי כשר שלמד בילדותו ב"חידר", מקפיד ללבוש חולצה מספר י"ד ועשה טקס בר מצווה כהלכתו.⁵⁰ העיתונאי הישראלי ג'קי לוי כתב כי "זאת הייתה בדיחה מעולה כי היא נגעה במשהו עמוק ולא מטופל, ומכיוון שכל מי שהתמודד מול גרמניה, או סתם מכר לנו דלק, היה מבחינתנו יהודי בן יהודי. אחינו ואחוק. גם אם קראו לו יוהאן, או מרטין, ולא איזה שם ישראלי שורשי כמו, נגיד, גונן שגב".⁵¹

שנאת זרים ואנטישמיות הביאו גרמנים רבים לקשור הולנדים ליהודים זמן רב לפני טורניר גביע העולם ב־1974, שייחסו להולנדים תכונות "יהודיות" שליליות כגון שחצנות אינטלקטואלית, חוש עסקי ממולח וגביית מחיר מופקע מהגרמנים, ואף ראו בהם "תחליף ליהודים".⁵² למעשה, הטענה שקרויף הוא למעשה יהודי והקישור בין הולנדים ליהודים לא הייתה רק בדיחה פנים־ישראלית. היא עלתה לא פעם גם בקרב אנטישמים רבים, בהולנד ומחוץ לה, שציטטו כ"הוכחה" את הפיזיונומיה של קרויף ("אף יהודי טיפוסי") ואת המספר הרב של יהודים המקיפים אותו, מהנהלת אייאקס אמסטרדם ועד לכתב הספורט וההיסטוריון של הקבוצה, פריץ בארנדס.⁵³ "שיוך ליהדות" מסוג כזה נוצר גם עם מפורסמים אחרים, כגון רינגו סטאר, מתופף להקת הביטלס שבהופעה במונטריאול ב־1964 נאלץ להסתובב עם שומר ראש צמוד מכיוון שהיו עליו איומי רצח של בדלנים בני מחוז קוויבק בשל "יהדותו" כביכול, טענה שנבעה מהפיזיונומיה של סטאר. עם זאת טענה זו לא דבקה בו ו"הקשר היהודי" של הביטלס לא היה גורם מכריע באהדה להם בישראל, אף שהם היו מוקפים באנשי מקצוע יהודים רבים ופול מקרטני נישא פעמיים לנשים יהודיות, שהראשונה שבהן, לינדה, הייתה אם ילדיו.⁵⁴

בתפיסה הישראלית המשתקפת בעיתונות הספורט, "הקשר היהודי" של קרויף ודמותו העממית לכאורה מנוגדים לתדמית הנישאת מעם של בקנבאואר הגרמני. שני השחקנים גדלו במשפחות שנמנו עם מעמד הביניים הנמוך, האחד במינכן והשני באמסטרדם. עם זאת, בקנבאואר נחשב מגיל צעיר, גם בעיני הגרמנים, לאדם לא-חברותי ומתנשא שאינו סבלני כלפי מי שלא ניחן באינטליגנציית המשחק שלו. יוני המנחם העיד כי "ההפקה הגרמנית פחדה מאוד מבקנבאואר".⁵⁵ קרויף, לעומתו, מתואר כמי שמעולם לא סירב לחתום למעריץ או להצטלם למזכרת, תכונה שגרמה לפופולריות עצומה שלו גם בקרב ילדים גרמנים ב-1974.⁵⁶ תפיסה זו של קרויף העממי ובעל הקשר ההדוק ליהדות משתקפת בפרסום באתר הספורט הישראלי הפופולרי *ONE* מיוני 2016, ארבעה חודשים בלבד לאחר מותו של קרויף, אשר גולל "סיפור מצמרר על הקשר היהודי של יוהאן קרויף", וציטט את פריץ ברנדס האומר כי "מספר 14 האגדי, שהיה ידוע בקרבתו ליהדות, נפגש עם חוואי שהציל יהודים והודה לו: 'זו זכות לפגוש אותך'". בהמשך טען ברנדס כי "יוהאן התייחס לכולם באותה הדרך. מהאדם הפשוט ביותר ועד למלכה. הוא היה כנראה האדם היחיד בעולם שלא הבין עד כמה הוא בעצם גדול. זה מה שהפך אותו למיוחד".⁵⁷ המיתוס על צניעותו של קרויף ש"לא הבין עד כמה הוא גדול" עומד בניגוד גמור לדמותו כפי שהיא מתוארת על ידי עיתונאים והיסטוריונים של ספורט בהולנד. לדוגמה רווחת בהולנד הטענה שבטורניר גמר הגביע ב-1974 ובשני הטורנירים הגדולים שאחריו עמד בשערה של הולנד ין יונגבלוד במקום השוער הטוב ביותר בהולנד בשנות השבעים, יו ון בוורן, מכיוון שון בוורן העז להתנגד לשיטת התגמולים בנבחרת ההולנדית שנקבעה עקב התערבות חותנו של קרויף, קור קוסטר, ואשר העניקה לקרויף ולשלושה מחבריו לנבחרת בנוסים גדולים בהרבה משאמורים היו לקבל יתר השחקנים.⁵⁸ קוק טען כי "בקנבאואר היה קפטן במלוא מובן המילה, מנהיג שידע לקחת נבחרת מרוסקת לאחר ההפסד לגרמניה המזרחית בטורניר גביע העולם ב-1974 ולהציע אותה עד לזכייה באליפות העולם. קרויף, לעומת זאת, היה יותר מנהיג חבורת רחוב, ובעיניו אם לא תמכת בו היית אוטומטית נגדו".⁵⁹

גורם נוסף להבדל בסיקור בעיתונות הספורט הישראלית על קרויף לעומת הסיקור על בקנבאואר מוזכר אף הוא באותה כתבה של אתר *ONE*. בכתבה מצוין כי קרויף ביקר ביד ושם ב-2013 (מה שכאמור, עשה גם בקנבאואר) וכי במשך כל הקריירה שלו הוא היה מקורב ליהדות, "מאחר והוא שיחק באייאקס, אולי המועדון 'היהודי' ביותר בכדורגל". מקורו של המיתוס על "יהדותו" של מועדון הכדורגל אייאקס אמסטרדם, שטופח בתקשורת הספורט הישראלית במשך שנים רבות, הוא בדימוי שגוי שנפוץ היום מאוד: אוהדי אייאקס אמסטרדם מניפים את דגלי ישראל ביציעים ומתהדרים במגן דוד כסמל קבוצת ה"אולטרס" (האוהדים הקנאים) שלהם, וכן העובדה שבמשך שנים רבות, החל בזמן שהחל קרויף לשחק בקבוצה, כיהנו בה נשיאים יהודים.⁶⁰ אצטדיון הקבוצה אמנם שכן ברובע היהודי של אמסטרדם, עיר שעשרה אחוזים מתושביה לפני מלחמת

העולם השנייה היו יהודים (עובדה שזיכתה אותו בכינוי "ירושלים של אירופה" וגרמה לכך שעד היום העגה של אמסטרדם גדושה במילים בעברית ויידיש), והיו למועדון אוהדים יהודים רבים.⁶¹ אך לא היו למועדון שורשים יהודיים או בעלי תפקידים יהודים עד לשנות השישים של המאה שעברה. כיום מועדון באירן מינכן הוא זה המדגיש את שורשיו היהודים, את כהונתו של קורט לנדאואר היהודי כנשיא המועדון עד עליית הנאצים (1933) ולאחר המלחמה (1947-1951), ומתהדר בכך ש"בזמן שלטון הנאצים המועדון נרדף בשל הרקע היהודי שלו".⁶² בין שטענות אלה נכונות ובין שהן חסרות בסיס, כפי שטוענים אחרים,⁶³ המגמה של הבלטת הקשר היהודי של באירן מינכן מודגשת מאוד במוזיאון באירן מינכן שבאצטדיון המועדון אליאנץ ארנה וזוכה להכרה, כגון הכללת המועדון בתערוכה על יהודים בכדורגל שהתקיימה לאחרונה (2023) במוזיאון היהודי בווינה.⁶⁴ עם זאת מדובר במגמה שהחלה רק בסוף המאה העשרים וידועה הרבה פחות לקהל הישראלי מאשר "הקשר היהודי" של מועדונים כמו אייאקס אמסטרדם וטוטנהם הוטספר.

סיכום

"המושג 'תקשורת ספורט ישראלית' כפי שאנו מכירים כיום שונה לחלוטין מזה שהיה קיים בשנות השבעים", טען רון עמיקם בשיחה אתי, "והשינוי הגיע יותר מעשור לפני מהפכת האינטרנט. בנוסף למעבר ההדרגתי משחור לבן לצבע, הן בצילומי סטילס והן בטלוויזיה, אופן הסיקור והתחקירים המוכרים לנו כיום החל ב-1984 עם תחילת פעילותו של העיתון חדשות. בעיתון הזה עשינו דברים שחרגו בהרבה מהדיווח ה'ענייני' והמגויס של שנות השבעים".⁶⁵

בשנות השישים של המאה העשרים, וביתר שאת בשנות השבעים, נפתחה ישראל לעולם הגדול. חובבי המוזיקה בישראל היו מודעים לפער העצום בין הנעשה בישראל למתרחש בעולם. אירועים כמו התפרקות להקת הביטלס ב-1970 או הקונצרט למען בנגלדש ב-1971 התפרסמו מאוד במדינה, כוכבי פופ בין-לאומיים התקבלו בגילויי אהדה עצומים בישראל ורבים שנסעו לחו"ל הביאו לישראל תקליטים שהופצו בהפצה בין-לאומית. המצב בספורט היה אז שונה לחלוטין. מכשירי הווידאו עדיין לא נכנסו לשימוש ובישראל לא נחשפו לנעשה במדינות שלא סוקרו בערוץ הטלוויזיה היחיד אז. עיתונות הספורט גילתה עניין מועט בנעשה מחוץ לישראל וגם כוכבי הספורט הגדולים ביותר לא היו בגדר "סלבס" שנכתב עליהם במדורי הרכילות. נוסף על כך גם בעולם עצמו עדיין לא הייתה נפוצה התופעה של כדורגלנים המככבים במדורים אלה. רק בסוף שנות השישים התפרסם ג'ורג' בסט, "כוכב הרוק" הראשון מבין הכדורגלנים – דמות עממית, ססגונית ופרועה.

פרנץ בקנבאואר היה ההיפך הגמור מג'ורג' בסט: דמות אצילה, נישאת מעט ומעל לכול – גרמני ממינכן. ב-51 השנים שחלפו למן ביקורו של בקנבאואר ב-1973 השתנתה

מאוד התפיסה הישראלית על הולנד וגרמניה, אייאקס אמסטרדם ובאיירן מינכן, אך השכחה המוחלטת של ביקורו של בקנבאוואר ב־1973 וחוסר העניין במטרת הביקור מהווים מעין קפסולת זמן לעידן שבו הכול היה ברור: התקשורת הישראלית מתעניינת בעיקר בישראל, ההולנדים הם חברינו הטובים והגרמנים הם היריבים, פרט אולי לשחקני בורוסיה מינשנגלדבך ששחקניה ביקרו פעמים רבות בישראל. עד כמה שאי־ההיכרות של ישראל עם בקנבאוואר ב־1973 נראית מוזרה כיום, יש לזכור כי גם בארצות הברית הגדולה והפתוחה לעולם שודרה לראשונה רק ב־1974 תוכנית הטלוויזיה הקרקס המעופף של מונטי פייתון, חמש שנים לאחר שהחל שידורה בבריטניה. עם זאת, סביר מאוד שחוסר ההזדהות עם בקנבאוואר בישראל תרם להשכחה ביקורו. רפאל נאה, שליווה את ביקורו ב־1973 הן בנמל התעופה הן במלון באשקלון, חזר בפניתו "עושה היסטוריה" לסיפורים על כדורסל אך מעולם לא דיבר על הביקור, וכמותו גם אחרים. אולי ההוכחה הטובה ביותר ל"קיפוחו" בזיכרון הקולקטיבי של אוהדי הספורט בישראל, לא מעט בעטייה של התקשורת, היא השכחה של ביקורו השני בישראל בשנות השבעים: משחק ידידות בין אלופת אירופה באיירן מינכן לנבחרת ישראל ב־1977, שהסתיים בתוצאה הסנסציונית 2:0 לישראל.⁶⁶

הערות

- 1 אלון זנדר, "חבל לי על מכבי, אבל באיירן חייבת לנצח ותעשה זאת", *הארץ*, 12.9.2004, אוחזר ב־19.3.2024 מן העיתון: www.haaretz.co.il/sport/2004-09-12/ty-article/0000017f-e25e-df7c-a5ff-e27e97f40000
- 2 "הכותל", מיכל טל (קליפ מתוך פסקול הסרט ליברו, 1973). www.youtube.com/watch?v=RxP3h5ni4tc.
- 3 לדוגמה, ב־2018 ביקר בעיר העתיקה בירושלים שחקן באיירן מינכן דאז, האמס רודריגס, והעלה פוסט עם הכיתוב "מקום מדהים" ודגל ישראל, ותוך זמן קצר הותקף ברשת ונאלץ למחוק את סמל הדגל. "האמס רודריגס ביקר בירושלים ועורר סערה פוליטית ברשת", אוחזר בתאריך 21.3.2024 מאתר sports.walla.co.il/item/3186565
- 4 Stephen Brown, Pierre McDonagh and Clifford J. Shultz, "Titanic: Consuming the Myths and Meanings of an Ambiguous Brand", *Journal of Consumer Research*, 40, 4 (2013), pp. 595–614
- 5 Paul Addison, "The Three Careers of Winston Churchill", *Transactions of the Royal Historical Society*, 11 (2001), pp. 183–199
- 6 B. Ramesh Babu and Ramesh C. Babu, "Landslide and After: Four more Years of Nixon", *India Quarterly*, 291 (1973), pp. 9–25. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/45071288>
- 7 James V. Schultz, "Market Garden: Calculated Risk or Foolish Gamble?", *A Framework for Military Decision Making under Risks*, Naxwell Airforce Base: Air University Press, 1997. <http://www.jstor.org/stable/resrep13847.9>
- 8 "World Cup: Cruyff-Inspired Netherlands Falls Short in 1974", *USA Today*, 23.5.2018. Retrieved on May 2024 from www.usatoday.com/story/sports/soccer/2018/05/23/world-cup-cruyff-inspired-netherlands-falls-short-in-1974/35251537
- 9 באנציקלופדיה גרמנית שיצאה לאור ב־2006 על כדורגל בסרטים נכתב כי בין האגדות האורבניות הרבות שנקשרו לסרט הייתה גם טענה כי בקנבאוואר ניסה לרכוש כל עותק קיים של הסרט.

- Libero* (Der Spielfilm Über König Fußball Mit Franz Beckenbauer, Spielfilm Kostenlos Ansehen). Retrieved on 24.3.2024 from www.youtube.com/watch?v=GEgVqhHleGs 10
- Torsten Körner, *Franz Beckenbauer: Der freie Mann*, Berlin: Fischer Taschenbuch, 2006, pp. 172-174 11
- "Franz Beckenbauer Als Libero – Jubiläums Edition: Amazon.de: Beckenbauer, Franz, Wicker, Wigbert, Beckenbauer, Franz: DVD & Blu-Ray." *Amazon.de*, 2024, Franz Beckenbauer als Libero - Jubiläums Edition: Amazon.de: Beckenbauer, Franz, Wicker, Wigbert, Beckenbauer, Franz: DVD & Blu-ray. Accessed 21 Nov. 2024 12
- Libero*. Retrieved on 21.3.2024 from badmovies.de/reviews/libero 13
- "Der Letzte Kaiser: Ein Rückblick Auf Sein Leben in Bildern", *De Stern*, 9.1.2024 14
- MAGO', www.imago-images.de, www.imago-images.de/sp/0000399856 15
- Dietrich Schulze-Marmeling and Hubert Dahlkamp, 1974, Verlag die Werkstatt, 6.10.2023 16
- התכתבות במייל עם דיטריך שולצה מרמלינג, 19.3.2024 17
- Schulze-Marmeling and Dahlkamp, 1974, pp. 42-49 18
- אלון גן, "אנטומיה של החמצה היסטורית", *הארץ*, 18.9.2008; <https://tinyurl.com/5yetsp8je>; יגאל ז', "אין מקום לחיפושיות בישראל: ארכיון המדינה חושף את דיוני הוועדה למניעת ביקורי להקות קצב בישראל", *קווים ונקודות*, 9.12.2013. <https://tinyurl.com/yc37razd> 19
- אלחנן מלמור, "פתאום היה שקט: מבט אחר על ה-2:3 של נבחרת ישראל בצרפת", *ערוץ הספורט 5*, 13.10.2023. <https://www.sport5.co.il/articles.aspx?FolderID=285&docID=450557> 20
- Barney Ronay, "Football Fever Takes Hold in Vienna, as Austrians Revive Spirit of Cordoba", *The Guardian*, 15.6.2008, www.theguardian.com/football/2008/jun/15/germanyfootballteam.austria 21
- <https://twitter.com/hakufsah/status/1044833308268515329> 21
- שיחת טלפון עם מיכל טל, 6.3.2024 22
- Michal Tal, "In Haifa Scheint Immer Die Sonne". Retrieved on 19.3.2024 from www.youtube.com/watch?v=AUui9IK9H8Q 23
- (הכותרת "בגרמנית") [com/watch?v=AUui9IK9H8Q](https://www.youtube.com/watch?v=AUui9IK9H8Q) 23
- שיחת טלפון עם מיכל טל, 6.3.2024 24
- שם, שם. 25
- שיחת טלפון עם אברהם לב, 22.3.2024 26
- הביקור הראשון של קבוצה זו בישראל, בפברואר 1970, זכור היטב ונחשב לאחד הגורמים ל"הפשרת הקרח" בין ישראל לגרמניה המערבית. "בגרמניה מציינים 50 שנים ל'משימה סודית ת"א", *ONE*, מספר אחת בספורט, 21.2.2020. אוחזר ב-21.3.2024 מן האתר. www.one.co.il/Article/354191.html 27
- שיחת טלפון עם יצחק ויסקר, 22.3.2024 28
- שיחת טלפון עם רון עמיקם, 24.3.2023 29
- Schulze-Marmeling and Dahlkamp, 1974, p. 42 30
- אבנר שביט, "מסאלח שבתי ועד הערת שוליים: איך השתנה אצלנו היחס לאוסקר?", *וואלה! תרבות*, 13.2.2012, אוחזר ב-22.3.2024 מן האתר e.walla.co.il/item/2507714 31
- "Franz Beckenbauer, German National Soccer Player, during The...". *Getty Images*, 31.8.2023. Retrieved on 26.5.2024 from: www.gettyimages.com/detail/news-photo/franz-berckenbauer-german-national-soccer-player-during-the-news-photo/1636706138 32
- שיחת טלפון עם רון עמיקם, 24.3.2024 33
- שם. 34

- 35 עוזי דן, "ויהאן קרויף, 1947-2016: פרידה מהקסם של הכדורגל בהתגלמותו", *הארץ*, 24.3.2016. www.haaretz.co.il/sport/world-soccer/2016-03-24/ty-article-אוחזר ב־24.3.2024 מן האתר magazine.premium/0000017f-f5ac-d47e-a37f-fdbcedd720000
- 36 גלעד סרי-לוי, "דה יונג חלוץ מרכזי – על ספרו של סיימון קופר *אייאקס הולנד והמלחמה*". *אוחזר מן הבלוג של גלעד סרי לוי בתאריך 24.5.2024* [?] מן האתר, www.seri-levi.com/2008/06/24/deyung/
- 37 אבינעם פורת, "אחד מחמשת הגדולים, ויותר מזה / טור", *Ynet*, 24.3.2016. *אוחזר בתאריך 19.3.2024* מן האתר www.ynet.co.il/article/4782857
- 38 איריס רחמימוב, "חזי אשר: הטירוף הכתום בלב השגרה האפורה – 'שגעון נבחרת הולנד' כאמצעי להסרת מסכת הרצינות ולהחצנת רגשות", 7.3.2023, *אוחזר בתאריך 19.3.2024* מן האתר www.youtube.com/watch?v=J88y9oTivFQ
- 39 נרב יעקבי, "איפה הילד עם האצבע בסכר כשצריך אותו", *Ynet*, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3893327,00.html>
- 40 Kok, 1974: *Wij waren de besten*, 2004
- 41 Simon Kuper, *Ajax, the Dutch, the War: Football in Europe during the Second World War*, London: Orion, 2003, p. 205
- 42 נרב יעקבי, "ה'ליברו', התארים והשעורוריות: פרידה מפרנץ בקנבאואר, האיש שהמציא את הכדורגל מחדש", *ישראל היום*, 9.1.2024.
- 43 אייל לוי, "דרגה אחת מתחת לאלוהים: פרידה עצובה מויהאן קרויף", *ספורט 1*, 25.3.2016, *אוחזר בתאריך 24.3.2024* מן האתר sport1.maariv.co.il/world-soccer/Article-766351/
- 44 אבי מלר, "טוטאל פוטבול: קרויף, יצירת מופת בגודל טבעי – ערוץ הספורט", 24.3.2016, *אוחזר ב־24.3.2024* מאתר ערוץ הספורט, www.sport5.co.il/articles.aspx?FolderID=378&docID=212171
- 45 דן, "ויהאן קרויף, 1947-2016".
- 46 Dietrich Schulze-Marmeling, *Der König Und Sein Spiel: Johan Cruyff und der Weltfußball*, Göttingen: Verlag die Werkstatt, 2012, p. 148
- 47 שיחת טלפון עם דני דבורין, 19.3.2024.
- 48 Schulze-Marmeling, *Der König Und Sein Spiel*, p. 145
- 49 Dietrich Schulze-Marmeling, "Fahrräder, Juden, Fußball: Ajax Amsterdam", *Davidstern und Lederball: Die Geschichte der Juden im deutschen und internationalen Fußball*, 2003, Berlin: Verlag die Werksatdt, 2003, p.415
- 50 "ניקוי ראש – ויהן קרויף יהודי", *אוחזר מן האתר* www.youtube.com/watch?v=lrDFt1mYJLA
- 51 ג'קי לוי, "סוקרטס ואני", *ישראל היום*, 21.6.2018, *אוחזר בתאריך 20.3.2024* מן האתר www.israelhayom.co.il/article/565661
- 52 Schulze-Marmeling, "Fahrräder, Juden, Fußball: Ajax Amsterdam", p. 415
- 53 *Ibid.*, pp. 414-415
- 54 Seth Rogovoy, "On His 80th Birthday, Ringo Starr's Secret Jewish History", *The Forward*, 7.7.2022. forward.com/culture/450294/ringo-starr-secret-jewish-history-beatles/ Accessed on 21.3.2024 from
- 55 Uli Hesse, *The Three Lives of the Kaiser: A Biography of Franz Beckenbauer*, London: Simon and Schuster, 2024
- 56 Schultze-Marmeling, *Der König Und Sein Spiel*, p. 12
- 57 מערכת *ONE*, "סיפור מצמרר על הקשר היהודי של ויהאן קרויף", *ONE*, מספר אחת בספורט, www.one.co.il/Article/268691.html *אוחזר בתאריך 23.5.2024* מן האתר

- Tom Egbers, "Andere Tijden Sport: Jan van Beveren in de Clinch Met Crujff", 2016. Retrieved 58
on 21.3.2024 from www.youtube.com/watch?v=c2dveeF0P4Y
- שיחה עם אאוקה קוק, 29 בינואר 2024, אמסטרדם. 59
- Schulze-Marmeling, "Fahrräder, Juden, Fußball: Ajax Amsterdam", pp. 410-414 60
ibid., p. 390 61
- Markwart Herzog, "FC Bayern Munich as a 'Victim' of National Socialism? Construction 62
and Critique of a 'Heroic Myth'", *Sport in History*, 41, 1, 19.6.2020, pp. 1–22
- Andreas Meyhoff and Gerhard Pfeil, "Fußball: Expertenstreit Um FC Bayern Zur NS-Zeit", 63
Der Spiegel, 24.5.2016. Retrieved on 26.5.2024 from www.spiegel.de/spiegel/spiegelblog/fussball-expertenstreit-um-fc-bayern-zur-ns-zeit-a-1093975.html
- "Superjuden, Jüdische Identität Im Fußballstadion", *OTS.at*, 11.7.2023. Retrieved on 26.3.2924 64
from www.ots.at/presseaussendung/OTS_20230711_OT0074/superjuden-juedische-identitaet-im-fussballstadion
- שיחת טלפון עם רון עמיקם, 24.3.2024. 65
- ניב טוכמן, "הערב: מכבי ת"א מארחת את באיירן מינכן", *מקור ראשון*, 15.9.2004. אוחזר ב-26.3.2004 66
מן האתר www.makorrishon.co.il/nrg/online/3/ART/783/597.html

מקורות

- "בגרמניה מציניים 50 שנים ל'משימה סודית ת"א", *ONE*, מספר אחת בספורט, 21.2.2020. אוחזר
ב-21.3.2024 מן האתר www.one.co.il/Article/354191.html
- גן, אלון, "אנטומיה של החמצה היסטורית", *הארץ*, 18.9.2008, <https://tinyurl.com/5yep8je>
- דן, עוזי, "יזמון קרויף, 1947–2016: פרידה מהקסם של הכדורגל בהתגלמותו", *הארץ*, 24.3.2016. אוחזר
ב-24.3.2024 מן האתר www.haaretz.co.il/sport/world-soccer/2016-03-24/ty-article-magazine/premium/0000017f-f5ac-d47e-a37f-fdbcd720000
- זנדר, אלון, "הבל לי על מכבי, אבל באיירן חייבת לנצח ותעשה זאת", *הארץ*, 12.9.2004. אוחזר
ב-19.3.2024 מן העיתון: www.haaretz.co.il/sport/2004-09-12/ty-article/0000017f-e25e-df7c-a5ff-e27e97f40000
- טוכמן, ניב, "הערב: מכבי ת"א מארחת את באיירן מינכן", *מקור ראשון*, 15.9.2004. אוחזר ב-26.3.2004 66
מן האתר www.makorrishon.co.il/nrg/online/3/ART/783/597.html
- גאל ד', "אין מקום לחיפושיות בישראל: ארכיון המדינה חושף את דינוי הוועדה למניעת ביקורי להקות
קצב בישראל", *קווים ונקודות*, 9.12.2013, <https://tinyurl.com/yc37razd>
- יעקבי, נדב, "איפה הילד עם האצבע בסכר כשצריך אותו", 24.5.2010, www.ynet.co.il/articles/0
- יעקבי, נדב, "ה'ליברו', התארים והשערוריות: פרידה מפרנץ בקנבאוואר, האיש שהמציא את הכדורגל
מחדש", *ישראל היום*, 9.1.2024.
- לוי, אייל, "הרגה אחת מתחת לאלוהים: פרידה עצובה מיוזמן קרויף", *ספורט 1*, 25.3.2016. אוחזר
בתאריך 24.3.2024 מן האתר sport1.maariv.co.il/world-soccer/Article-766351/
- לוי, גקי, "סוקרטס ואני", *ישראל היום*, 21.6.2018, אוחזר בתאריך 20.3.2024 מן האתר www.israelhayom.co.il/article/565661
- מלמוד, אלחנן, "פתאום היה שקט: מבט אחר על ה-2:3 של נבחרת ישראל בצרפת", *ערוץ הספורט 5*,
אזור אישי, 13.10.2023, <https://www.sport5.co.il/articles.aspx?FolderID=285&docID=450557>
- מלר, אבי, "טוטאל פוטבול: קרויף, יצירת מופת בגודל טבעי – ערוץ הספורט", 24.3.2016. אוחזר
ב-24.3.2024 מאתר ערוץ הספורט, www.sport5.co.il/articles.aspx?FolderID=378&docID=212171
- מערכת *ONE*, "סיפור מצמרר על הקשר היהודי של יוזמן קרויף", *ONE*, מספר אחת בספורט, 7.4.2016,
אוחזר בתאריך 23.5.2024 מן האתר www.one.co.il/Article/268691.html

- פורת, אבינעם, "אחד מחמשת הגדולים, ויותר מזה / טור", *Ynet*, 24.3.2016, "אחוזר בתאריך 19.3.2024 מן האתר www.ynet.co.il/article/4782857
- רחמימוב, איריס, "חזי אשר: הטירוף הכתום בלב השגרה האפורה – 'שגעון נבחרת הולנד' כאמצעי להסרת מסכת הרצינות ולהחצנת רגשות", 7.3.2023, "אחוזר בתאריך 19.3.2024 מן האתר [www.youtube.com](https://www.youtube.com/watch?v=J88y9oTivFQ), www.youtube.com/watch?v=J88y9oTivFQ
- Paul Addison, "The Three Careers of Winston Churchill", *Transactions of the Royal Historical Society*, 11 (2001), pp. 183–199.
- Ahrens, Peter, "Franz Beckenbauer: Sein Leben in Bildern", *Der Spiegel*, 9.1.2024, www.spiegel.de/sport/fussball/franz-beckenbauer-in-bildern-ein-uebervolles-leben-a-7db5274a-9a69-434b-a6b7-6da8c31b3be0#bild-379e5a64-ee5-4176-b4e6-2c0cac73ebe4. Accessed on 17.3.2024.
- Brown, Stephen, Pierre McDonagh and Clifford J. Shultz, "Titanic: Consuming the Myths and Meanings of an Ambiguous Brand", *Journal of Consumer Research*, 40, 4 (2013), pp. 595–614. <https://doi.org/10.1086/671474>.
- "Der Letzte Kaiser: Ein Rückblick Auf Sein Leben in Bildern", *Stern.de*, 9.1.2024, www.stern.de/sport/franz-beckenbauer--fotos-aus-dem-leben-des-letzten-kaisers_34349540-34349496.html.
- Egbers, Tom, "Andere Tijden Sport - Jan van Beveren in de Clinch Met Cruijff", 2016. Accessed on 21.3.2024 from www.youtube.com/watch?v=c2dveeF0P4Y.
- Herzog, Markwart, "FC Bayern Munich as a 'Victim' of National Socialism? Construction and Critique of a 'Heroic Myth'", *Sport in History*, 41, 1, 19.6.2020, pp. 1–22. Retrieved on 26.2.2021 from <https://doi.org/10.1080/17460263.2020.1766548>.
- Hesse, Uli, *The Three Lives of the Kaiser: A Biography of Franz Beckenbauer*, London: Simon and Schuster, 2024.
- Kok, Auke. 1974; *Wij Waren de Besten*. Thomas Rap, 2004.
- Kok, Auke. *Johan Cruyff: Always on the Attack*. Simon & Schuster Ltd, 2022.
- Körner, Torsten, *Franz Beckenbauer: Der freie Mann*, Berlin: Fischer Taschenbuch, 2006.
- Kuper, Simon, *Ajax, the Dutch, the War: Football in Europe during the Second World War*, London, Orion, 2003.
- Meyhoff, Andreas and Gerhard Pfeil, "Fußball: Expertenstreit Um FC Bayern Zur NS-Zeit", *Der Spiegel*, 24.5.2016. Retrieved on 26.5.2024 from www.spiegel.de/spiegel/spiegelblog/fussball-expertenstreit-um-fc-bayern-zur-ns-zeit-a-1093975.html.
- Production, bücher de IT, "Libero - Der Spielfilm Über Franz Beckenbauer (+ 1 Automagnetflagge) Der Spielfilm Über Franz Beckenbauer (+ 1 Automagnetflagge)", *Bücher.de*, 11 Sept. 2010. Accessed on 17.5.2024 from www.buecher.de/shop/dokumentationen/libero-der-spielfilm-ueber-franz-beckenbauer--1-automagnetflagge-der-spielfilm-ueber-franz-beckenbauer--1-automagnetflagge/dvd/products_products/detail/prod_id/35847875/#product_description.
- Rogovoy, Seth, "On His 80th Birthday, Ringo Starr's Secret Jewish History", *The Forward*, 7.7.2022. Accessed on 21.3.2024 from forward.com/culture/450294/ringo-starr-secret-jewish-history-beatles/.
- Ronay, Barney, "Football Fever Takes Hold in Vienna, as Austrians Revive Spirit of Cordoba", *The Guardian*, 15.6.2008, www.theguardian.com/football/2008/jun/15/germanyfootballteam.austria.

- Schulze-Marmeling, Dietrich, "Fahrräder, Juden, Fußball: Ajax Amsterdam", *Davidstern und Lederball: Die Geschichte der Juden im deutschen und internationalen Fußball*, Berlin: Verlag Die Werksatdt, 2003.
- Schulze-Marmeling, Dietrich, *Der König Und Sein Spiel: Johan Cruyff und der Weltfußball*, Göttingen: Verlag die Werkstatt, 2012.
- Schulze-Marmeling, Dietrich and Hubert Dahlkamp, 1974, Verlag die Werkstatt, 6.10.2023.
- "Superjuden, Jüdische Identität Im Fußballstadion", *OTS.at*, 11.7.2023. Retrieved on 26.3.2024 from www.ots.at/presseaussendung/OTS_20230711_OTS0074/superjuden-juedische-identitaet-im-fussballstadion.
- "World Cup: Cruyff-Inspired Netherlands Falls Short in 1974", *USA Today*, 23.5.2018. Retrieved on May 2024 from www.usatoday.com/story/sports/soccer/2018/05/23/world-cup-cruyff-inspired-netherlands-falls-short-in-1974/35251537.